

Чендей Н. В.

МЕТАФОРИЧНА КАРТИНА СВІТУ ТА ЇЇ МІСЦЕ У СИСТЕМІ СВІТІВ

Поняття «картина світу» («образ світу», «модель світу») належить до числа фундаментальних понять, що «виражають специфіку людини та її буття, взаємовідношення зі світом, найважливіші умови проживання в ньому» [13, с. 8]. Вчені визначають картину світу як глобальний образ світу, який лежить в основі світогляду людини, тобто, який виражає суттєві властивості світу в розумінні людини внаслідок її духовної і пізнавальної діяльності [11, с. 43].

Отже, звертаючись до поняття «картина світу» (КС), перш за все, на нашу думку, слід визначити її відношення до світогляду, оскільки ці два поняття дуже часто повністю ототожнюються в межах культури. «Культура двічі фігурує в понятті картина світу: як предмет науки культурології, яка будує свою картину, і як компонент самої культури» [5, с. 129]. Можна сказати, що картина світу є основою, ядром світогляду й виконує регулятивну функцію в ньому: КС регулює життя людини, сприяє тому, що людина чіткіше уявляє, усвідомлює своє «місце під сонцем». Однак, незважаючи на наявність ґрунтовних теорій, питання КС до сьогодні залишається в науці відкритим, а багато аспектів у ній невизначеними.

Метою статті є визначення поняття «метафорична картина світу» та її відношення до інших картин у системі світів. Відтак, авторка ставить перед собою завдання чітко визначити основні картини світу, з якими близько співвідноситься або, навпаки, чітко розмежовується поняття метафоричної картини світу.

За останні роки в лінгвістиці спостерігається зжвавий інтерес до аналізу природної мови як концептуальної системи, тобто як певного знання носія мови про світ. За словами А. Вежибицької, «предметом семантики є не реальний світ, а концептуалізація світу» [4]. Відтак відбувається докорінна зміна висвітлення проблем семантики.

О. С. Кубрякова переваги когнітивного аспекту дослідження мови вбачає в тому, що сучасна когнітивна семантика:

1) пропонує новий підхід до інтерпретації значення, тобто визначення його через концептуальні структури (концепти);

2) висуває на перший план опору на тілесний досвід спілкування людини з навколишнім світом, підкреслює значущість і конкретний характер найпростішої категоризації того, що одержує людина при безпосередньому сприйнятті світу, відслідковує те, як відбувається структуризація світу у найпростіших різновидах діяльності людини;

3) розглядає серію понять, які стосуються прийомів і способів цієї структуризації (фрейм, прототипи, сценарії і т. ін.), за допомогою яких можна проілюструвати те, як думає людина, в чому їй тут допомагає мова;

4) здійснює детальний аналіз мовних форм через опис механізмів аналогії, вивчення регулярної полісемії та ролі концептуальних метафор, метонімії з метою розкрити механізми того, як працює розум людини [8, с. 3].

Центральними для когнітивної семантичної теорії є поняття концептуалізації та категоризації – ключові пізнавальні процеси, пов'язані з формуванням системи знань (картини світу) у вигляді концептів і категорій у свідомості людини [3, с. 24].

З погляду належності до індивідуальної чи суспільної свідомості у науковій літературі описані картини світу, що притаманні: 1) окремій людині; 2) окремій групі людей (спільноті); 3) окремому народу; 4) людству в цілому. При цьому типологія КС має ієрархічний характер [13, с. 9].

Найчастіше в лінгвістиці фігурують поняття «концептуальна картина світу» (ККС) і «мовна картина світу» (МКС). Основною одиницею ККС є концепт – «оперативна, змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи, всієї картини, що відображається в психіці людини» [8, с. 90]. Інформація, яку засвоює людина, зберігається в комірках-концептах, які можна вважати одиницями зберігання інформації про навколишній або уявний світ. У такому розумінні «ККС є не сукупністю правил уживання мовних виразів і не енциклопедичними знаннями про світ, а системою взаємопов'язаних різновидів інформації, що відображає пізнавальний досвід індивіда на різних рівнях і етапах засвоєння і осмислення навколишньої дійсності» [13, с. 9]. О. С. Кубрякова наголошує на тому, що ККС реалізується засобами мови, а частина її закріплюється в психіці людини через ментальні репрезентації іншого типу – образи, схеми, картинки [8, с. 25]. Іншими словами, ККС вербалізується за допомогою мовної КС.

МКС в широкому розумінні являє собою сукупність слів, словосполучень, морфологічних формативів, граматичних категорій, лексико-граматичних класів слів і синтаксичних конструкцій. Ю.Д.Апресян визначає МКС як «мову тлумачень», яка є найбільш ясною і «формалізованою» мовою сучасної семантики [1, с. 37]. Відтак, МКС як складова частина ККС виконує дві основні функції: 1) позначає основні елементи у ККС; 2) здійснює експлікацію засобами мови ККС. При цьому, як наголошує М. М. Полужин, ККС є ширшим поняттям, ніж мовна, оскільки при її утворенні беруть участь усі типи мислення, в тому числі й невербальні [13, с. 9].

За словами З. Д. Попової, якщо в нашій свідомості інформація міститься у концептах, то в мові вона закодована за допомогою метафор. Адже, «описання минулого, того, що безповоротно минуло з наших відчуттів, – взагалі уявлення про світ, – метафоричні» [14, с. 20]. Низка універсальних когнітивних схем відображається в одиницях природної мови і, зокрема, в метафорах, оскільки «кожна метафора – це маленька деталь, малопомітне скельце у величезній мозаїці, але цей образ – це реалізація наявних у суспільній свідомості моделей. Метафоричне дзеркало відображає не реальний стан дій, а його сприйняття у національній свідомості» [16, с. 211]. Відповідно, в метафорі містяться знання про світ. При спробі інтерпретувати МКС образи того чи іншого поняття, що містяться в метафорі, ніби «пропускаються» через мовний матеріал, створюючи окремі метафоричні поля, даючи підґрунтя для нового різновиду мислення, в основі якого лежать когнітивні процеси концептуалізації. Саме метафорична концептуалізація дозволяє осмислити одну галузь знання крізь призму іншої. Така здатність концептуальної метафори дає підставу виділити в системі світів ще одну її складову – метафоричну картину світу. Доцільність її виокремлення ми пояснюємо тим, що за аналогією до МКС і ККС термін

«метафорична картина світу» вміщує інформацію про складну структуру багатосмислових значень, які завдяки своїй метафоричній природі гармонійно поєднуються.

Для зіставної лінгвістики принципово важливим є питання концептуалізації світу мовою, зокрема окремих значень слів. Свого часу Р. Ладо, один з основоположників контрастивної лінгвістики, справедливо зауважив: «Існує ілюзія наби-то значення однакові у всіх мовах і мови відрізняються тільки формою вираження цих значень. Насправді ж, значення, в яких класифікується наш досвід, є культурно детермінованими, тому вони суттєво варіюються від культури до культури» [цит. за: 11, с. 45]. Більше того, варіюються не тільки значення і склад лексики, але й все, що з ними пов'язане. Специфіка варіювання складає ліву частину специфіки мовної і, відповідно, метафоричної КС, адже остання містить не тільки спільні з МК моделі мовного бачення світу, але й особливості мислення певної етнокультурної спільноти. Сказане дозволяє нам зробити висновок про те, що метафорична КС є не лише фрагментом мовної, але й етнічної картин світу. В термінології М. М. Полужина остання визначається як «когнітивна орієнтація, що є імпліцитною репрезентацією розуміння членами кожного суспільства «правил життя», які диктуються їм соціальними, природними й надприродними силами» [13, с. 9]. Етнічна КС, виступаючи фрагментом концептуальної і мовної КС, включає «етнічні стереотипи й настанови, портрети й автопортрети (уявлення про себе як про етнос і про інші етноси), можливі асоціації, пов'язані з конкретними етносами, фонові знання й культурні концепти, що фіксуються як у ментальному, так і мовному полі етносу» [там само, с. 10].

В науковій літературі часто зустрічаються й обґрунтовуються поняття міфологічної і символічної картин світу [7, с. 150-154]. Проте, на нашу думку, вони не можуть замінити поняття метафоричної КС, як символ або міф не може замінити метафору. Так, незважаючи на те, що метафора сама по собі є «маленьким міфом», метафора й міф – далеко не тотожні поняття. Міф – це поняття скоріше філософське й літературознавче, ніж мовне. У визначенні М. Маковського міф – це «особливий вид світовідчуття, специфічне, образне уявлення про явища природи і суспільної діяльності; найдавніша форма суспільної свідомості» [10, с. 15]. Міф не є ні схемою, ні алегорією, а символом [9, с. 186-187]. Тобто, міф означає тільки те, чим він насправді є, показує себе у всій самодостатності й відкритості зі всіх сторін, з безкінечною множиною смислів. А це, на думку М. Ю. Савельєвої, означає, що не тільки міф трансформується у «щось», але й це «щось» трансформується у міфічний стан через досвід культури [15, с. 94].

Повне отожднення метафори й символу теж неможливе. Суттєва відмінність метафори полягає в тому, що вона представляє таку форму мовлення, першопочатковий смисл якої одразу виявляє наявність інших, нових смислів, оскільки свідомість оперує одночасно логічними категоріями й образами.

У сучасній науці, яка займається проблемами інтерпретації художнього тексту, поряд з вищезгаданими КС, виділяють художню картину світу (ХКС), яку визначають як «систему смислових, естетичних та емоційно-оцінних комплексів, наявних у свідомості на мовному й до знакового рівнях» [12, с. 6]. При цьому ХКС формується на основі єдиного для всіх членів певної етнокультурної спільноти художнього досвіду й визначає стереотипи свідомості суб'єкта, який перебуває у просторі художньої культури, носієм якої він є. Художнє мовлення здійснюється в ідіолекті, тобто мові окремого індивіда, у стилі того чи іншого письменника, який, проте, «несе у собі відбиток відомих мовних моделей, що перейшли до нього за традицією від етнокультурної спільноти» [2, с. 120], розкриваючи розмаїті аспекти мови як загальнонаціонального феномену.

Різновидом ХКС з позицій дослідження поетичного тексту є поетична картина світу (ПКС), яка формує у свідомості читача «і мовну, і концептуальну картини світу автора одночасно» [6, с. 100]. Відтак, авторська КС, зафіксована засобами системи поетичного тексту, є поетичною КС. Метафорична КС, будучи фрагментом художньої й основою поетичної КС, відображає авторську позицію в тканині художнього тексту з неабиякою емотивно-оцінною семантикою.

Отже, метафорична КС співвідноситься з МКС (метафора – мовне вираження концептуального значення); ККС (метафора – явище когнітивне за своєю природою); етнічної КС (метафора – особливий концептуальний носій етнокультурних стереотипів); ХКС (метафора – смисловий комплекс, детермінований авторським задумом у просторі художньої культури); ПКС (метафора сконцентровує найнесумісніші асоціації, здатні розгорнутися у внутрішній сюжет, вимагаючи визнання за собою нової реальності). Метафорична картина світу не тотожна символічній чи міфічній КС, оскільки основною одиницею кожної з них є відповідно метафора, символ і міф. Зведення цих трьох категорій в один фокус дослідження неможливе, оскільки вони належать до різних парадигм наукового знання.

Перспективним нам видається дослідження значення ключових слів у метафоричній картині світу.

Література

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67.
2. Барт Р. Основы семиологии // Структурализм «за» и «против»: Сборник статей. – М.: Прогресс, 1979. – С. 114-163.
3. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 18-36.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Понимание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
5. Елизарова Г. В. Культурологическая лингвистика. Опыт исследования понятия в методологических целях. – СПб., 2000. – 137 с.
6. Казарин Ю. В. Поэтическое состояние языка (попытка осмысления). – Екатеринбург, 2002. – 448 с.
7. Косарев А. Философия мифа. – М.: Наука, 2000. – 302 с.
8. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во ИЯЗ РАН, 1996. – 245 с.
9. Лосев А. Ф. Миф – число – сущность. – М.: Мысль, 1994. – С. 186-194.
10. Маковский М. М. У истоков человеческого языка. – М., 1995. – 275 с.
11. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.
12. Миллер Л. В. Художественная картина мира и мир художественных текстов. – СПб., 2003. – 156 с.
13. Полужин М. М. Концептуальная система как базовое понятие когнитивной семантики и теории мовної особистості // Проблеми романо-германської філології. Збірник наукових праць. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2005. – С. 5-19.
14. Попова И. Метафора и метонимия в семантическом освещении // Начало. – 1995. – №3. – С. 17-25.
15. Савельева М. Ю. Лекции по мифологии культуры. – К.: Видавель ПАРПААН, 2003. – 272 с.
16. Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000). – Екатеринбург: Изд-во УГПУ, 2003. – 245 с.